

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА І ФІЛОСОФІЯ ОСВІТИ

УДК 141

DOI <https://doi.org/10.30970/2078-6999-2019-23-15>СПІВІДНОШЕННЯ ПРИРОДНОГО ТА ПОЗИТИВНОГО ПРАВА
У ТВОРЧОСТІ М. КОЗАЧИНСЬКОГО

Марія Братасюк

*Львівський національний університет імені Івана Франка**вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна**e-mail: pateu_mag@ukr.net*

У статті висвітлюються філософсько-правові погляди професора Києво-Могилянської академії М. Козачинського. Показано, що він в умовах поневолення Росією України, витіснення природно-моральних регуляторів життя на українських землях розвивав природно-правову парадигму. М. Козачинський обґрунтував ідею первинності і визначальності природного права стосовно закону як вторинного і похідного від нього, розробив змістовно-правові критерії закону як державно-владного явища.

М. Козачинський розвивав свої природно-правові погляди у тривожний для України час, коли Російською імперією було зруйновано Козацьку державу, знищено Запорізьку Січ, покріпачено українців, територію поділено на губернії, запроваджено російську систему адміністративного управління. Окупація України, що почалася в часи Олексія Михайловича, фактично відбулася. Разом із цими змінами руйнувалася українська правова система, українська природно-правова традиція, що характеризувалася демократизмом та морально-етичним виміром, тяглість якої зберігалася із часів княжої України. У тогочасній Російській імперії домінувала законницька доктрина і відповідній їй ідеологія та практика. Закон, що втілював волю государя, верховної влади, був основним і чи не єдиним джерелом права. Російська законницька система вирізнялася деспотизмом і свавіллям.

Основою для розвитку природно-правових ідей М. Козачинського став новий образ людини, що був сформований мислителями раннього українського гуманізму. Мовиться найперше про визнання людської гідності, що невід'ємна від її індивідуальної свободи та пізнання.

Природне право для цього мислителя – це сукупність принципів, витoki яких у природі буття та Богові, істині, тобто вони мають наддержавне походження і є невід'ємними від фундаментальних засад буття, відображають його фундаментальні зв'язки та цінності. Витoki природного права також у людському бутті, у людській совісті – це трактування наповнює природне право моральним змістом. Такий симбіоз права та моралі, що був типовим для української правової традиції того часу, дає підстави вважати, що Україна тоді створювала і розвивала і теоретично, і практично *юридизовану мораль*, що органічно властиво саме природно-правовій парадигмі, на відміну від легістської (законницької), де право мислиться суто владно-політичним явищем, позбавленим морального виміру.

Філософія права М. Козачинського дає можливість побачити, як докорінно відрізнялися національні правові парадигми розвитку України та імперської Росії XVIII століття.

Ключові слова: природне право, принципи права, правовий звичай, загальне право, закон, права людини, гуманізм, правова традиція, правовий закон, неправовий закон, природно-правова доктрина.

Постановка проблеми. Українська правова традиція модерної епохи стверджувалася завдяки дуже відчутному доробку професорів Києво-Могилянської академії. Це був для тогочасної України час достатньо тривожний і трагічний, бо це був період остаточ-

ної втрати Україною своєї незалежності. У цей час Російською імперією було зруйновано Козацьку державу, знищено Запорізьку Січ, покріпачено українців, територію поділено на губернії, запроваджено російську систему адміністративного управління. Окупація України, що почалася в часи Олексія Михайловича, фактично відбулася. Разом із цими змінами руйнувалася українська правова система, українська природно-правова традиція, що характеризувалася демократизмом та морально-етичним виміром, тяглість якої зберігалася із часів княжої України. У тогочасній Російській імперії домінувала законницька доктрина і відповідні їй ідеологія та практика. Закон, що втілював волю государя, верховної влади, був основним і чи не єдиним джерелом права. Російська законницька система вирізнялася деспотизмом і свавіллям. У цей такий непростий час розвивають природно-правові погляди такі українські мислителі, як: С. Яворський, Т. Прокопович, Я. Козельський, Г. Скворода, випускник КМА П. Орлик, М. Козачинський та ін. Нам нині цікава їхня спадщина, оскільки сучасній Україні треба розбудовувати національну правову систему, реформувати докорінно наявну, а це можна успішно зробити на основі дослідження національної правової традиції, природно-правової парадигми, що впродовж тисячоліття була властива українському народові.

Стан дослідження проблеми. Українська філософсько-правова думка досліджувалася зусиллями таких науковців, як: С. Головатий, М. Братасюк, В. Градова, М. Мірошниченко, М. Кашуба, М. Костицький, Г. Попадинець, Х. Хвойницька й ін.; таких українських істориків, як: М. Грушевський, П. Захарченко, О. Шевченко й ін. [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8]. В їхніх роботах досліджено форми та джерела права княжої України, модерної епохи, класичної та новітньої; висвітлено особливості національного правового розвитку; обґрунтовано ціннісний вимір правового розвитку; проаналізовано філософсько-правові погляди видатних українських юснатуралістів різних епох тощо. Творчість М. Козачинського привертала увагу В. Градової, М. Кашуби, Х. Хвойницької та ін. [3; 4; 7; 8;]. Проте цю проблему поки що можна віднести до молорозроблених в українській філософсько-правовій думці.

Мета статті – на підставі аналізу наукових джерел дослідити проблему співвідношення природного права і права позитивного у творчості М. Козачинського.

Виклад основного матеріалу. В епоху першого українського Передвідродження та Відродження було напрацьовано виразні гуманістичні засади для наступного розвитку української філософсько-правової думки. Новий образ людини, що був сформований мислителями раннього українського гуманізму, став основою для розвитку природно-правових ідей. Мовиться найперше про визнання людської гідності, що невід’ємна від її індивідуальної свободи та пізнання. Людська гідність – категорія багатовимірною, вона є «<...> фокусом, квінтесенцією особистісного «я». Особистість як така неможлива без розвиненого почуття людської гідності в індивіда. Розвинене почуття людської гідності є результатом еволюції людини, процесу ствердження її як зрілого особистісного «я». По мірі того, як долалися в масовій свідомості європейців уявлення про меншвартісність людей через їх походження чи вірування, чи соціальну приналежність тощо, у правовій свідомості все більше укріплювалися ідея *правової рівності людей* у їх людській гідності та природних правах на справедливість, свободу, істину, добро тощо», – слушно наголошується в науковій літературі [11, с. 26–27]. Пантеїстичний світогляд у цей час стає все більш поширеним, інтерес до дослідження природи зростає все більше. Поволі європейський світогляд відчутно секуляризується. У цю добу образ людини все більше натуралізується, її все частіше починають трактувати як частину природи, що проявляє розумну волю, здоровий глузд.

Ренесансний образ людини-особистості інспірував розвиток концепції справедливого суспільства, у якому б вільно реалізовувалися її природні права та свободи,

задовольнялися її життєві потреби. Провідними ідеями громадянського гуманізму стають ідеї свободи совісті та політичних свобод. Свобода трактується як необхідна умова реалізації природних прав, людських здібностей, розвинути їх, щоб зробити гідний внесок у спільне благо [8]. Філософсько-правові погляди українських мислителів модерної епохи були орієнтовані на такий новоевропейський тип людини, яка масово з'являлася в той час на українських землях.

М. Козачинський був із тих мислителів, хто зробив чи не найбільший внесок в українську філософію права в досліджуваний нами період [7; 8]. Інші мислителі свої вчення про право та закон подають значно стисліше, – зазначає М. Кашуба [7]. Цей мислитель помістив свою філософію права та закону в розділі моральної філософії наприкінці і виклав його у формі двох окремих диспутів.

У творах М. Козачинського порушується низка важливих для нашої сучасності питань морально-правового плану. Морально-правового не випадково. Середньовічно-християнське трактування держави як системи не тільки правових інститутів, а й моральних обов'язків у КМА зберегли і розвинули. У зв'язку із цим метою держави вважалося спільне благо громадян, що мало проявлятися у ствердженні суспільної злагоди, досягненні благополуччя всіх і кожного, відсутності свавілля, непорушності природного права людини, громади, держави загалом. Цього можна було досягнути засобом увідповіднення волі володарів, що втілена в законодавстві, з тими універсальними цінностями, нормами і принципами, які складають зміст природного права, джерелом якого, як уважалося, є створений Богом порядок речей, природа, устрій світобудови із такою її складовою частиною, як людина [8, с. 138]. Ці погляди були співзвучні поглядам Г. Гроція, Дж. Локка, С. Пуффендорфа, Ш. Монтеск'є та ін., водночас вони цілком розходилися з поглядами мислителів та діячів Російської імперії, які теоретично обґрунтовували нічим не обмежену владу царя.

М. Козачинський дає таке трактування природного права чи закону, що те саме: це «<...> є не що інше, як сама розумна природа, оскільки має здатність судити, що по суті добре, а що по суті погане». І далі: «Природний закон <...> є актуальне повеління совісті, яким визначаються головні принципи моралі без настанов»; «це воля, яку одвіку мав Бог або автор природи, вона зобов'язує розумне створіння до якоїсь дії або уникнення дії, через якусь особливу імпресію своєї мудрості» [10, с. 100–101]. Ці визначення засвідчують, що природне право для цього мислителя – це сукупність принципів, витоки яких у природі буття та Богові, істині, тобто вони мають наддержавне походження і є невід'ємними від фундаментальних засад буття, відображають його фундаментальні зв'язки та цінності. Витоки природного права також у людському бутті, у людській совісті – це трактування наповнює природне право моральним змістом. Такий симбіоз права та моралі, що було типовим для української правової традиції того часу, дає підстави вважати, що Україна тоді створювала і розвивала теоретично і практично *юрідизовану мораль*, що органічно властиво саме природно-правовій парадигмі, на відміну від легістської (законницької), де право мислиться суто владно-політичним явищем, позбавленим морального виміру. М. Козачинський зазначає, що «природний» закон – це світло господнього лиця над нами, що показує нам блага», він посилається на Ю. Ліпсія, з першої книги «Політики», це «іскра здорового глузду, що залишилась людині, суддя й покажчик добрих і поганих вчинків» [10, с. 100]. З огляду на ці трактування природного права, його місія – оберігати, захищати базові засади життя, усе те, що допомагає людям гармонійно співіснувати, впорядковуватися, вдосконалюватися: справедливість, свобода, добро, рівність, повага до людського життя та гідності, честь, повага до приватної власності, спільне благо тощо. Оскільки природне право стверджує й оберігає засади життя людського та природного,

то його принципи мають бути непорушними. М. Козачинський знав, що російська агресія проти України зумовлює тотальну руйнацію українства, тому, звісно, він намагається стверджувати ідеологію, яка захищає традиційні права та вольності українців. Акцентуючи на непорушності принципів природного права, мислитель тим самим актуалізує проблему української незалежності.

М. Козачинський ділить закони на вічні, природні та людські, аналогічно вченню Т. Аквінського. Вічний закон – це спосіб управління Всесвітом. Від нього походять природне право (закон) і людські закони, які є способом управління суспільством і державою, як уважає М. Козачинський [10, с. 98]. У розділі 3 «Вічний закон» він пише: «Якщо вічний закон є спосіб управління найвищого правителя, то необхідно, щоб усі способи управління, які є у нижчих правителів, виходили із вічного закону. Звідси всі закони, оскільки беруть долю від здорового глузду, то в цьому походять від вічного закону». І тут же посилається на Святого Августина, який у роботі «Про вільне судження» у розділі 6 писав, що в людському законі немає нічого справедливого та правомірного, чого люди не взяли б собі із вічного закону [10, с. 99]. Отже, принципи справедливості та правомірності мають свої витoki у вічному законі та здоровому глузді, тому повинні бути втілені в людських законах.

Отже, М. Козачинський трактує природне право як первинне і визначальне стосовно закону як вторинного і похідного, тимчасового і змінюваного способу державного управління. Для нього природне право – це універсальне, загальнолюдське, духовно-раціональне явище, тоді як закон – це штучне явище державно-владного порядку.

Як пов'язані природне право як сукупність загальнообов'язкових принципів, що стверджують і захищають загальнолюдські цінності, із законом як державно-владним велінням? У М. Козачинського є відповідь: «<...> вторинні та часткові правила походять від первинних, як лікоть і інші мірки купців походять від державної міри. А інші закони є вторинними і частковими. Вічний же закон первинний. Отже, інші закони походять від вічного» [10, с. 99]. В іншому місці професор пише: «Закони можуть походити від вічного закону (природного права) <...> як висновки зі спрямовуючих принципів» [10, с. 99].

Отже, оскільки природне право є сукупністю велінь здорового глузду, що випливають із природного та людського буття, загальних ідей, що відображають базові зв'язки буття, вони можуть уважатися програмними засадами для людських тимчасових законів, їхніх норм, що повинні впливати із принципів природного права. Це сучасне розуміння функцій принципів права, які, відповідно до новітніх досліджень із цієї проблеми, виконують програмно-орієнтаційну функцію стосовно законодавчої діяльності та правозастосовної практики [12; 13]. Особливо важливо пам'ятати про це українським правникам, оскільки донині в Україні час від часу і в законотворчій діяльності, і під час вирішення правових конфліктів буква закону стає важливішою від принципів права, що втілюють його смисли і дух, – законницька доктрина, залишена у спадок незалежній Україні від тоталітарного минулого, виявилася дуже живучою.

А тепер дещо детальніше про позитивне (державне) право, тобто закон у трактуванні М. Козачинського. Ці закони професор називає довільними, бо вони «вільно вносяться певним законодавцем» [10, с. 97]. Заслугою цього автора є порушення ним проблеми формальних і змістовних рис закону. Трактуючи закон, мислитель називає його правилами людських учинків, які вказують, що слід робити, а чого не слід; закон закріплює певні права й обов'язки, тобто закон «зв'язує» (М. Козачинський). закріплює дозволи та заборони. Закон є актом волі й актом інтелекту, тобто продуктом раціонально-духовної діяльності [10, с. 92–93]. Це формальні характеристики закону, вони не заперечуються сучасним правознавством [14; 15].

Варто звернути увагу на трактування М. Козачинським закону як способу розумного розподілу для спільного блага [10, с. 93]. Професор, трактуючи закон як інтелектуальний акт, наголошує на принципі розумності як критерієві правності закону. Якщо закон розумний, тобто доцільний, співмірний, відповідає запитам життя, очікуванням суб'єктів права, є пропорційним, то це підстави для того, щоби вважати його якісним, тобто правовим, елементом «імперії права» (Р. Дворкін). У тім то й річ, що в М. Козачинського під час характеристики позитивного, тобто державного, закону робиться наголос саме на його змістовних правових критеріях, які роблять його таким, що він працює на спільне благо, тобто є, кажучи сучасною юридичною мовою, правовим. Сучасне правознавство ділить закони на правові і неправові [19; 20; 25; 26].

До речі, принцип розумності вважається сучасними науковцями однією зі смислових складових частин мегапринципу верховенства права (Ю. Білас, М. Братасюк, В. Паліюк, Т. Фулей та ін.). Науковці зазначають, що загальнолюдські цінності і смисли, що їх виражають, взаємопов'язані, вони ніби витягують одне одного. Якщо мовиться про право як справедливість, то воно є там, де є рівність суб'єктів права, якщо ж її немає, тоді й право зникає, бо рівність є його смислом. Рівність, у свою чергу, є там, де є свобода, її рівна міра для кожного суб'єкта права, бо, якщо її немає, то і рівність зникає теж [19; 21]. Невипадково М. Козачинський акцентує на *розумному розподілі*, що передбачає рівність, пропорційність у зіставленні інтересів суб'єктів права, яким адресовано закон, їхній збалансованості, співвідношенні мети та засобів її досягнення (засоби не можуть компроментувати мету!), співмірності у порушенні та санкціях за це тощо.

Звернемо увагу на мету ухвалення закону в М. Козачинського – він пише: «Мета закону – спільне благо», і посилається на Исидора, де у 5-й книзі «Етимології» в розділі 1 зазначено: «Закон написаний не для особистої вигоди, а для спільної користі громадян». І продовжує «<...> і сам закон є суспільний двигун; отже закон повинен бути заради мети і спільного блага» [10, с. 95]. Спільна мета, спільне чи суспільне благо – це одна зі смислових характеристик права. Справедливість, рівність, повага до людини, її честі та гідності, розумність, добросовісність тощо – це такі смисли права, які не можуть бути шкідливими для громадян. Навпаки, це такі цінності, які справді є бажаними, корисними, необхідними для повноцінного людського життя, вони справді загалом створюють спільне благо. Цю цінність як смислову характеристику права вважали такою ще римські юристи, які писали, що “*bonum commune*” коріниться у природному праві, є вираженням природно-правової справедливості [22, с. 68]. Джерелом спільного блага є природа людського буття, оскільки людина є істотою політичною (Арістотель) та соціальною (римські автори, зокрема, Цицерон, Сенека). Право має справедливо виразити і захистити благо всіх громадян загалом і кожного зокрема, бо це те саме. «Спільне благо – це визнання і результат природно-правової рівності індивідуальних благ» [22, с. 69]. Спільна соціальна природа та розумність людей, що лежать в основі концепції спільного блага, передбачають свободу і рівність усіх суб'єктів права як членів однієї правової спільноти, єдиного правопорядку. З позицій античної та середньовічної концепції спільного блага закон і держава є знаряддями досягнення спільного блага всіх громадян. У такому сенсі їх розумів і М. Козачинський. У нього закон розумно розподіляє, тобто співмірно, пропорційно, і завдяки цьому він працює на спільне благо.

Люди всі різні, у них різні інтереси і волевиявлення, цілі, засоби їх досягнення. Щоб усі ці різні волі й інтереси не пошматували суспільство, державу, людям необхідний *рівний масштаб* свободи і справедливості, виражений у нормах закону, самим законом. Норма закону і сам закон – це спільна норма і закон про *рівні умови свободи для всіх*

і кожного – у цьому суть спільного блага як смислу права. «Право – мінімально необхідна всезагальна нормативна умова для максимально можливої свободи», – підкреслюється в наукових джерелах [21, с. 71]. У тому то й полягає цінність права, що воно не знищує індивідуальних відмінностей суб'єктів права, а лише підводить їх під однаковий масштаб, однакову міру, необхідну для їх максимального вираження. Воно дозволяє уникнути чи подолати ситуацію «війни всіх проти всіх» (Ж.-Ж. Руссо) і ствердити спільний правопорядок. Спільне благо – це смисл, основа і парадигма правового типу організації громадян, їхніх приватних і публічних інтересів, відносин людини та держави тощо. Такого спільного правопорядку прагнув і М. Козачинський на українських землях.

Ці ідеї про мету та функції закону, висловлені М. Козачинським, актуальні сьогодні не менше, ніж у XVIII ст., коли він про це писав. Нинішній український законодавець не завжди усвідомлює, що мета законодавчої діяльності полягає у творенні такого законодавства, яке працюватиме на спільне благо народу. Якби це було не так, Європейський суд з прав людини не мав би нині понад п'ятнадцять тисяч скарг наших громадян на державу Україну. Забуваючи про те, що закон має бути знаряддям досягнення спільного блага, нехтуючи принципами права, підмінюючи спільне благо приватним інтересом, на жаль, законодавець створює ситуацію, коли влада та закон стають засобами агресії проти людини та її прав [15; 23]. Право є принципом людського спільного блага. Типи суспільств, що існують поза правом, існують і поза спільним благом.

Осмислюючи сутнісні риси закону, М. Козачинський зазначає, що закон, який, як і держава, є знаряддям досягнення спільного блага, не робить таким лише його проголошення: «<...> Проголошення закону не говорить про сутність закону» [10, с. 93]. Тобто проголошення закону не належить до його сутнісних рис, це риса формальна. Сутність закону розкривається найперше через його зміст, що має бути увідповіднений принципам права, цінностям права, інтересам суспільства, спільному благому тощо.

Важливим аспектом досліджуваної проблеми є ідея про участь народу у правотворенні. Якщо народ має вибрану владу, тоді ця влада, вибраний цар не може ухвалювати закони без згоди народу. Із громадянами треба радитися щодо появи якогось нового закону. Ця ідея втілена у правотворчій діяльності тих європейських держав, у яких реально було стверджено республіканізм із різними формами безпосередньої та опосередкованої демократії. Українському законодавцю треба вчитися співпрацювати із громадянством у цьому плані. Нині уповноважені на правову нормотворчість органи української влади не мають достатньо досвіду із залученням громадянства. Українська влада нехтує принципом відкритості у своїй діяльності загалом і у правотворчій зокрема. Тому так багато в нас ухвалюється законів, підзаконних актів, зокрема й неправових, тобто таких, що змістовно порушують права людини і принципи права, які мають бути непорушними, бо відображають зв'язки і цінності, що лежать в основі людського буття.

Висновки. Підсумовуючи, варто наголосити, що М. Козачинський належав до тих українських мислителів, які в умовах російського поневолення і витіснення природно-моральних регуляторів із людського буття розвивали природно-правову парадигму в українській правовій традиції епохи модерну. У вченні про юридизовану мораль М. Козачинський показав, що право є первинним і визначальним стосовно закону, який має бути знаряддям досягнення спільного блага. Щоб бути правовим, закон змістовно має відповідати принципам права, які стверджують і захищають загальнолюдські цінності, бути узгодженим зі смислами права, правами людини тощо. Філософсько-правові ідеї, напрацьовані М. Козачинським, актуальні для сучасного українського правового розвитку, і вони мають бути керівництвом для дії всім суб'єктам правової нормотворчості.

Список використаної літератури

1. Братасюк М. Природно-правова парадигма як концептуальна основа сучасного правового розвитку. Доктринальні засади розвитку держави і права: національні та міжнародні тенденції : монографія / заг. ред. Ю. Бошицького ; Київський ун-т права. Київ : Ліра-К, 2014. 440 с. С. 25–41.
2. Головатий С. Верховенство права: ідея, доктрина, принцип : автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2009. 44 с.
3. Градова В. Ідея верховенства права в українській правовій традиції : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Київ, 2013. 250 с.
4. Мірошніченко М., Мірошніченко В. Історія вчень про державу і право : навчальний посібник. Київ : Атіка, 2001. 223 с.
5. Козюбра М. Принцип верховенства права та вітчизняна теорія і практика. *Українське право*. 2006. Число 1 (19). С. 15–24.
6. Проблема людини в українській філософії XVI–XVIII ст. Львів, 1998.
7. Кашуба М. Політичний трактат Михайла Козачинського. *Політологічні читання*. 1993. С. 86–89.
8. Хвойницька Х. Легітиміація природного права в Україні та європейська юснатуралістична традиція : дис. ... канд. філос. наук: 09.00.05. Львів, 2013. 199 с.
9. Попадинець Г. Український світоглядно-філософський гуманізм як засада розвитку української правової культури : дис. ... канд. філос. наук: 12.00.12. Київ, 2008. 196 с.
10. Козачинський М. Конспект курсу лекцій «Філософія Арістотеліка». Читаних 1743 р. в Києво-могилянській академії. *Політологічні читання*. 1993. С. 89–118.
11. Людська гідність як категорія юридичної деонтології. *Деонтологічні засади професії юриста* : матеріали II круглого столу до дня юриста, 6 жовтня 2014 р. : у 2-х ч. / редкол.: В. Гвоздецький та ін. Київ : УДУФМТ, 2014. 84 с. С. 23–32.
12. Погребняк С. Основоположні принципи права : автореф. дис. ... докт. юрид. наук. Харків, 2009. URL: <http://bihun.in.ua/ua/jushits/jurhit/article/680/>.
13. Колодій А. Конституція і розвиток принципів права України: методологічні питання : автореф. дис. ... докт. юрид. наук. Київ, 1999. 39 с.
14. Скакун О. Теорія держави і права : підручник. Пер. з рос. 2-ге вид. Харків : Консум, 2005. 656 с.
15. Рабінович П. Загальна теорія держави та права. Київ, 2004. 216 с.
16. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 30. Ст. 260.
17. Багрій Т. Проблема співвідношення принципу верховенства права та принципу законності: доктринальний аспект. *Антропология права: філософський та юридичний виміри* : матеріали Міжнародного круглого столу, м. Львів, 3–5 грудня 2010 р. С. 31–39.
18. Фулей Т. Принципи права: загальнотеоретичні проблеми. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні* : матеріали IX Регіональної науково-практичної конференції, 13–14 лютого 2003 р. Львів, 2003. С. 36.
19. Братасюк М. Антропоцентрична теорія права. Київ, 2010. 395 с.
20. Козюбра М. Правовий закон: проблема критеріїв. *Вісник Академії правових наук України*. 2003. № 2–3. С. 83–96.
21. Нерсесянц В. Юриспруденція. Москва : Норма-Инфра, 1998. 310 с.
22. Нерсесянц В. Філософія права. Москва : Норма-Инфра, 1998. 647 с.
23. Братасюк М., Росоляк О. Правова нормотворчість: проблема якісного виміру. *Науковий вісник Тернопільського національного економічного університету*. Серія «Право». 2019. № 2.
24. Фулей Т. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя : науково-методичний посібник для суддів. 2-ге вид. випр., допов. Київ, 2015. 208 с.